

ЖЕКЕ ТҮЛҒА ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ СУБЪЕКТИСІ РЕТІНДЕ

Отарбаева Сара

saraotarbayeva@gmail.com

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің заң факультеті

Халықаралық құқық кафедрасының ХҚҚ-41 тобының студенті

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекші - С.Сарсенова

Қазіргі уақытта халықаралық құқық⁸ мемлекеттің айрықша құзыретін құрайтын салаларға енеді. Халықаралық-құқықтық реттеу және нормативтік-құқықтық база пәні кеңейтілуде. Атап айтқанда, халықаралық құқықта жеке адамның құқықтық жағдайына арналған нормалардың үлес салмағы мен мәні өседі және артады. Адам халықаралық құқықтармен көбірек байланыста болады, сондықтан ол құқық субъектілілігі шектеулі болса да, халықаралық құқық қатынастарының субъектісі ретінде қызмет атқара алуы мүмкін.

Осыған орай, жұмыстың негізгі мақсаты ретінде жеке тұлғаны халықаралық құқық субъектісі ретінде тану мәселесі алынды. Жұмыс барысында осы құбылысты жақтаушылар мен қарсы пікір айтушылардың дәлелдері талданады және сәйкесінше, жеке тұлғаның халықаралық құқық субъектісі ретіндегі қызмет атқара алу мүмкіндігі туралы тиісті қорытынды жасалады.

Жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектілілігі бірнеше жылдар бойы халықаралық заңгерлер мен құқықтанудың басқа салаларының өкілдері жүргізетін теориялық пікірталастардың мәні болып табылады.

Қазіргі уақытта жеке тұлғаларды халықаралық құқық субъектілері деп тану туралы идея көптеген халықаралық заңгерлер үшін өте тартымды болып табылады. Алайда, отандық халықаралық-құқықтық ғылымда халықаралық құқықтың Батыс доктринасының⁹ өкілдеріне қарағанда, бұл көзқарас әлі кең тарала қойған жоқ, бірақ оның жақтастарының саны артып келетіндігі рас.

Жеке тұлғаның халықаралық құқық субъектісі болып табылатындығын анықтау үшін "халықаралық құқық субъектісі" ұғымының анықтамасын қарау қажет. Бұл мәселе бойынша әдебиетте әртүрлі көзқарас бар. Мысалы, В.А.Карташкин¹⁰ халықаралық құқық субъектісін халықаралық құқық қатынастарына, халықаралық құқық нормаларын құруға және олардың орындалуын бақылауға қатысатын, сондай-ақ осындай нормаларды бұзғаны үшін жауапты болатын "халықаралық құқықтар мен міндеттердің тасымалдаушысы ретінде анықтайды" [2, 30 б.]. Автор өзінің айқындамасын кең деп санайды және ол индивидты "шектеулі құқық субъектісі" деп тану үшін жарамды деп санайды [2, 131 б.]. Бұдан біз оның бұл тұжырымымен келісу қиын екендігін байқаймыз.

⁸ Халықаралық құқық — халықаралық қатынаста мемлекет пен басқа қатысушылар (субъектілер) арасындағы қатынасты реттейтін заңдық принциптер мен нормалардың жиынтығы.

⁹ Доктрина (лат. doctrina "ілім, ғылым, оқыту, білім беру") — философиялық, саяси немесе құқықтық теория, теориялық немесе саяси қағидатты басқаратын діни тұжырымдама, ілім, көзқарас жүйесі.

¹⁰ Владимир Алексеевич Карташкин (4 наурыз 1934 жыл, Мәскеу) — Кеңестік, ресейлік құқықтанушы. ММУ түлегі, РХДУ оқытушысы, РАН ИГП адам құқықтары секторының бас ғылыми қызметкері.

В. А. Карташкин көрсетілген анықтамаға сүйене отырып, Халықаралық құқық субъектісінің ерекше ерекшелігі оның халықаралық құқық нормаларын жасауға қатысуы, олардың іске асырылуын бақылау, сондай-ақ олар бұзылған жағдайда жауапкершілік алу қажеттігі болып табылады деген қорытынды жасауға болады. Жеке тұлғалар халықаралық құқық жасамайды. Кейде әдебиетте үкіметтік емес ұйымдардың мүшелері халықаралық шарттарды жасауға қатысады [4, 64-67 б.], бірақ олардың мұндай қызметі дәл халықаралық-құқықтық нормаларды құратынын куәландырады.

Халықаралық құқық, әрине, дербес өмір сүре алмайды, сайып келгенде, оны адамдар жасайды [8, 86 б.] Алайда, осы нормаларды құруға қатысатын барлық жеке тұлғаларды (үкіметтік емес ұйымдарды, сараптамалық мекемелерді және т.б.) халықаралық құқық субъектілері деп тану қажет емес. Сонда барлық осы адамдар халықаралық құқықтың субъектісі ретінде қарастырылуы тиіс. Бұл қорытынды шындыққа сәйкес келмейді, себебі субъектілер (яғни халықаралық құқық шығармашылығы уәкілетті тұлғалар) өз мемлекетінің көпшілігінде және халықаралық ұйымдар болып табылады.

Әдебиетте мемлекет – бұл халықаралық құқықтың толық құқықты субъектісі, ал жеке тұлғалар – бұл "халықаралық аренаға тікелей шыға алмайтын құқық субъектілері", яғни "халықаралық құқық қатынастарының субъектілері" деген көзқарас бар. [1, 87 б.].

Халықаралық құқық субъектілілігі - адамның құқықтары мен міндеттерінің көлеміне байланысты емес сапа. Егер адамның тек бір ғана құқығы болса немесе бір ғана міндеті болса, ол қазірдің өзінде құқық субъектісі болып табылады. Бұл ретте, құқықтық қатынастарға тікелей қатысуға да, сондай-ақ осындай қатысудың тек әлеуетті мүмкіндігіне ие болуға да болады, бұл ретте екі жағдайда да құқық субъектісі бола алады. Халықаралық құқық субъектілеріне қатысты олар әртүрлі көлемнің құқықтық қабілеттілігіне ие болуы мүмкін деген қорытынды жасауға болады, бірақ олардың халықаралық құқық субъектілігіне бұл ешқандай әсер етпейді [8, 87 б.].

Қолданыстағы халықаралық-құқықтық актілер жеке тұлғаларға тікелей бағытталған көптеген нормалардан тұрады. Бұған адам құқықтарына қатысты барлық халықаралық-құқықтық құжаттар жатады. Жеке тұлғаның халықаралық құқыққа негізделген құқықтар мен бостандықтарға ие екендігі туралы кейбір авторлар осы фактіге сүйеніп, пікір шығарады. Алайда, мұндай тұжырыммен келіспеуге болмайды, өйткені бұл жағдайда мемлекеттік қатысуы бар: оның келісімінсіз бірде-бір халықаралық шарт мемлекет ішінде қолданылмайды.

Келісім тікелей әрекетті қоса алғанда, халықаралық нормаларды ұлттық құқықтық жүйеге имплементациялаудың¹¹ әртүрлі тәсілдерін пайдалануда білдірілуі мүмкін, алайда бұл тәсіл әрқашан ерікті түрде таңдалады. Әдетте, ұлттық заңнамада бос орын алған жағдайда тікелей іс-әрекет орын алады және халықаралық құқық ережелерімен салыстыру үшін мәні жоқ болғандықтан қолданудың неғұрлым қарапайым рәсімімен сипатталады. Ол тікелей әрекетті қамтамасыз етудегі мемлекеттің рөлін жоққа шығармайды.

Шын мәнінде бұл ережелер оған бағытталған және өз мақсаты жеке тұлғаға құқықтар мен бостандықтарды бермеу, ал мемлекеттердің осы құқықтар мен бостандықтарды қамтамасыз ету және қорғау жөніндегі міндеттемелерін белгілеу болып табылады. Жеке тұлғада олар халықаралық шартта бекітілу фактісі бойынша емес, тиісті мемлекеттің құқықтық реттеу қызметінің нәтижесінде пайда болады. [5, 498 б.].

Бірқатар авторлардың пікірінше, жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектілігін мойындаудың пайдасына тағы бір айқын дәлел жеке тұлғалардың қылмыстық жауапкершілігі және халықаралық органдарға жүгіну мүмкіндігі болып табылады. Алайда, оларға қарсы назар аударарлық дәлелдер бар. Жеке тұлғалардың халықаралық құқық нормаларында көзделген қылмыстық жауапкершілігін мемлекеттердің халықаралық-құқықтық

---

¹¹ Имплементация, имплементациялау (ағыл. implementation – “жүзеге асыру”, “орындау”, “іс жүзінде іске асыру”) – халықаралық міндеттемелерді мемлекеттің ішкі деңгейінде нақты іске асыру, сондай-ақ халықаралық құқықтық нормаларды ұлттық құқықтық жүйеге енгізудің нақты тәсілі.

жауапкершілігімен салыстыра отырып, С. В. Черниченко¹² олардың әртүрлі табиғатын дұрыс көрсетеді.

Бұл құбылыстардың ұқсастығын көрсету деген сөз мемлекеттер сотталушылардың жеке адамдармен тең дәрежеде отырғызылуы мүмкін екенін дәлелдегеннен гөрі қисынды емес... Бұл адамдар халықаралық емес, қылмыстық құқық нормаларын бұзады. Сондай-ақ, егер олар халықаралық сот органдарының жарғыларында болса, нормалар мемлекеттердің ішкі құқығына формальды түрде енгізілмеуі мүмкін, алайда олардың "басқа адреске жіберу" оларды индивидтерге тікелей қолдану туралы мәселе туындаған кезде де болады" [7, 25 б.]. Бұл жағдайда, индивидтердің жауапкершілігі туралы халықаралық актілер оларды мемлекеттердің қылмыстық жауапкершілікке тарту жөніндегі құқықтар мен міндеттерді көздейді.

Жеке тұлғалардың халықаралық келісімде көзделген құқықтарының бұзылуы туралы шағымдары мен талап-арыздарын қарау құзыреттерінің бар-жоғына сілтеме жасау жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектілігі концепциясы жақтастарының ұстанымын күшейтпейді. Мұндай құзырет, біріншіден, ортақ халықаралық құқық бойынша емес, осы мемлекеттердің сол туралы арнайы келісіміне байланысты туындайтынын атап өткен жөн. Екіншіден, халықаралық сот органы мемлекеттің өзінің ішкі тәртібінде халықаралық келісімде көзделген жеке тұлғалардың құқықтарын қамтамасыз ету туралы халықаралық міндеттемелерін сақтамауы туралы мәселені қарайды.

Қазіргі уақытта байқалып отырған жеке тұлғалардың халықаралық органдарға тікелей қол жеткізуін кеңейту үрдісі халықаралық тетіктердің көмегімен адам құқықтарын қорғауға өсіп келе жатқан ұмтылыспен байланысты.

Мұндай қолжетімділіктің өзі оларды халықаралық құқық субъектілеріне айналдырмайды, ал тиісті шартқа қатысушылар өздерінің иелігіндегі құқықтық және ұйымдық құралдармен осы қолжетімділікті қамтамасыз етуге өзара міндеттеме алатындығын ғана білдіреді [6, 203 б.].

Жоғарыда көрсетілгендердің барлығы халықаралық құқық субъектісі ретінде жеке тұлғаны тану үшін жеткілікті негіздердің жоқ екендігін көрсетеді, дегенмен бұл өкініш үшін себеп болмауы тиіс деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Аталған сапаның болмауы жеке тұлғаның құқықтарын қамтамасыз етуге және қорғауға теріс әсер ететіні немесе мемлекетшілік қатынастарда оның құқық субъектілігін шектеуге әкеп соғатыны осы тақырыптағы зерттеулердің ешқайсысында белгіленбеген. И.И.Лукашуктың¹³ атап өтуінше, "ең бастысы – жеке тұлғаны халықаралық құқық субъектісі ресми түрде жариялау емес, ұлттық және халықаралық құқықтың өзара әрекеттестігінде адам құқықтарын қамтамасыз етудің нақты жолдарын табу" [3, 18 б.].

Өз іс-қимыл аясын мемлекетаралық қатынастар деңгейінде кеңейте отырып, халықаралық құқық ұлттық құқықтық жүйелерге тереңірек енеді және қазірдің өзінде мемлекетшілік қатынастарды реттейді. Халықаралық құқықтың жаңа сапасы оған жаһандық сипат береді. Дегенмен, оның табиғаты өзгеріссіз қалады және халықаралық құқық субъектілігінің критерийлері өзгеріссіз қалады, бұл жеке тұлғаны жаһандық құқық субъектілері ретінде есептеуге мүмкіндік бермейді.

Халықаралық құқық субъектісі туралы жалпы ережелер және оның дамуының негізгі үрдістері нақтылауды, атап айтқанда халықаралық құқық субъектілерінің жекелеген санаттарына арналған халықаралық құқық нормаларын талдауды қажет етеді. Осылайша, жеке тұлғаның халықаралық құқық субъектілігінің болуы не болмауы туралы мәселе оның мемлекетаралық сот мекемелерінде сот арқылы қорғалу құқығының болуына әсер етпейді.

Дегенмен жеке тұлға халықаралық құқық субъектісі болып табыла ма деген сұраққа жауап осы субъектінің қандай сипаттамаларға ие болуға тиіс екендігіне байланысты

¹² Станислав Валентинович Черниченко (1935 жылы 11 қаңтарда Мәскеуде дүниеге келген) — кеңестік, содан кейін ресейлік құқықтанушы және дипломат. Заң ғылымдарының докторы (1978 жылдан бастап).

¹³ Игорь Иванович Лукашук (1 маусым 1926 — 27 Қаңтар 2007) — кеңес және ресейлік халықаралық заңгер, ғалым, Ұлы Отан соғысына қатысушы.

болатындығын біз жасыра алмаймыз. Егер халықаралық құқық субъектісі - бұл халықаралық-құқықтық нормалардың күші қолданылатын, бұл нормалар субъективті құқықтар мен міндеттерге ие тұлға деп санаса, онда жеке тұлға, сөзсіз, халықаралық құқық субъектісі болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Каламқарян Р. А. Халықаралық құқық философиясы. М.: Ғылым, 2006. - 407 б.
2. В. А. Карташкин. ХХІ ғасырда БҰҰ және халықаралық адам құқықтарын қорғау. М.: Норма, 2015. – 176 б.
3. Лукашук И.И. Халықаралық құқық: Жалпы бөлім. М.: Волтерс Клувер, 2005. – 371 б.
4. Матвеева Т.Д. Адам және халықаралық құқық (жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектісі туралы мәселеге) // халықаралық құқықтың ресейлік жылнамалығы. СПб., 2011. - 52-67 б.
5. Адам құқықтарын халықаралық және мемлекетшілік қорғау: оқулық / ред. Р. М. Валеева. М.: Статутына, 2011. – 830 б.
6. Халықаралық құқық: оқулық / жауапты ред. С.А.Егоров. М.: Статут, 2014. – 1087 б.
7. Черниченко С. В. Жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектілілігі туралы тағы да бір рет // Халықаралық құқықтық Мәскеу журналы. 2005. № 4. 11-26 б.
8. Черниченко С. В. Жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектісі туралы түсініксіз пікірталас // Еуразия заң журналы. 2016. №1 (92). 85-90 б.